

Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s

Linnasüdamete säilitamine totaalkaitse meetodil

RIIN ALATALU

Käesolevas artiklis vaadeldakse nõukogude süsteemi eeliseid ja puudujääke muinsuskaitse kehtestamisel. Reaktsioonina Teise maailmasõja järgsetele linnade arendamisega kaasnenud lammutustele loodi ajalooliste vanalinnade kaitseks kaitsetsoonid. Praegu vanalinnade muinsuskaitsealade nime all tuntud kaitsetsoonid suurendasid oluliselt muinsuskaitseinstituutide mõjuvõimu mitte ainult ajaloolise keskkonna ja hoonete säilitamisel, vaid ka linnade planeerimisel ja uusehitiste püstitamisel. 1960.–1970. aastatel sai tegus muinsuskaitse endale üheaegselt nii rahvuslike väärtuste edasikandja oreooli kui ka areneva ühiskonna takistaja rolli. Muinsuskaitse instituutid võtsid vabatahtlikult enda kanda vastutuse meie linnasüdamete arengu eest. Vastutuse monopoliseerimine aitas kaasa nii arhitektide kui ka laiemalt ühiskonna kasvavale ükskõiksusele pärandi väärtustamisel ja kaitsel, mille mõju annab tunda tänapäevani.

Teine maailmasõda hävitas Eesti omariiklusele lisaks ka väga suure osa meie ehitatud pärandist: varemetes olid Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, tõsiselt olid kannatada saanud ka teised olulised ajaloolised linnasüdamed. Vahetult pärast sõda koostatud riikliku kaitse alla võetavate objektide nimestikku kantud 256 objektist oli sõjas kannatada saanud 48.¹ Hävinud oli mitmeid Eesti Vabariigi muinasvarade nimestikus olnud ehitisi, nagu Niguliste kiriku õuel paiknenud pastoraadi hooned ja Tartu Kivisild.²

Nõukogude kord paiskas segi senise muinsuskaitsekorralduse. Kultuuripärandi kaitses ei dikteerinud Moskva mitte ainult haldussüsteemi toimimist, vaid ka muinsuskaitse kui mälu kandja ideoloogiat. Eesti linnade ülesehituse retoorika erineb Varssavi rahvusliku ja riikliku uhkuse taastamise põhjendusest. Nõukogude Liidus

1 E. Ederberg, Tähtsamad sõja ajal hävinud arhitektuuri ja kunsti muinsusesemed Eesti NSV-s. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 59–63.

2 Muinsuskaitse alla võetud ajalooliste muinasvarade nimestik. Koost Ü. Puustak. Tallinn, 1990. Käsikiri autori valduses.

kehtis ikka veel Oktoobrirevolutsiooniga alanud mineviku tunnismärkide hävitamise ja seejärel tühjale kohale uue ühiskonna arhitektuuri ehitamise ideoloogia, mis jõudis ka sõjajärgsesse Eestisse. Kogu Nõukogude Liidus võis teatavat suhtumise muutust märgata alles 1950. aastate lõpus.³ Stalinismiperioodil hävitati süstemaatiliselt veel taastamiskõlblikke varemeid, aga ka linnaehitusele jalgu jäänud hooneid. Eriti rängalt kannatasid Narva, Tallinn, Tartu ja Pärnu.

Nõukogude süsteemi jäljed on kõige teravamalt näha meie arhitektuuris: sõjajärgse eluasemepõua leevendamiseks kerkinud magalates, kolhoosnike jaoks rajatud linnatüüpi alevikes ja suurtes tööstushoonetes. Esimesed sõjajärgsed ajalooliste linnasüdamate ja eeslinnade generaalplaanid nägid ette ulatuslikke lammutusi ja ümberplaneerimisi, mis jäid õnneks suures osas teostamata. Esimestel sõjajärgsetel kümnenditel ehitati siiski pea kõikidesse vanalinnadesse kortermaju, kultuuri- ja kaubamaju. Hilisematest lammutamistest ja sobimatutest uusehitustest pääses Tallinn, aga ka terve rida teisi linnu tänu 1960. aastatel pead tõstnud muinsuskaitsele.

Linnastumine ja tohutu elamuehitus iseloomustab pea kogu sõjajärgset Euroopat. Igal pool vaieldi sõjas purustatud linnade ajaloolise ilme taastamise ja moodsa arhitektuuri vahelkordade üle. Majanduslik huvi, uued väärtused ja ajaloopärand olid kaalukausil kõikjal. Lähim näide on 1960. aastatel moodsatele äri- ja elukvartalitele ohverdunud Stockholmi kesklinn.

Alljärgnevalt käsitlen vanalinnade kaitsetsoonide ehk tänapäeva mõistes muinsuskaitsealade loomist Nõukogude Eestis ja selle järeelmõju tänapäeva ühiskonnas. Muinsuskaitsealade ideoloogia jõuline kehtestamine linnade kaitse- ja reguleerimistsoonide näol, et vältida lammutusi ja „peatada tolleaegset uute industriaalsete hoonete julma sissetungi säilinud ajaloolisesse miljösse”⁴ industrialiseerimisele, tüüpprojektidele ja efektiivsuse kasvule orienteeritud ühiskonnas, oli märgiline saavutus. Nagu laulupidudest meie seltsiliikumise ja rahvakultuuri kantsina, nii sai ka jõulisest muinsuskaitsest füüsilise mälu kandja ja arhitektuuritraditsioonide hoidjana rahvusliku liikumise ja hiljem taasiseseisvumise sümbol.

Raudne eesriie, pea olematud kontaktid kolleegidega vabast maailmast ja ideoloogiline kontroll pärssisid meie muinsuskaitsealade mõtte ja süsteemi arengut. Ometi tuleb tunnustada, et kultuuripärandi kaitse Nõukogude Eestis toimus edukalt ja seda rahvusvaheliste hartade, dokumentide ja praktika vaimus. Meie muinsuskaitse sai isegi teatava edumaa läänemaailma ees, sest kehtiv süsteem võimaldas erinevate regulatsioonide kehtestamist ilma omavalitsuste ja omanike õigusi ning ootusi arvestamata.

Materiaalse pärandi kaitset määravad inimeste igapäevased majanduslikud huvid. Teadmine „rahvuslikust väärtusest” kahvatub isiklike või ametkondlike vajaduste ja ambitsioonide kõrval. Muinsuskaitse diktaat väikestel, kuid samas linnade olulisematel territooriumitel ärritas omavalitsusi, arhitekte ja elanikke juba nõukogude aastatel. Ent vaevale oleksid Haapsalu, Paide ja Rakvere ilma selleta oma tänase võlu ajalooliste linnadena säilitanud.

3 Архитектура и ландшафты России. Черная книга. Утраты. Отв. ред. А. С. Шенков. Москва: Искусство – XXI век, 2003, lk 11–24.

4 RUPI „Eesti Ehitusmälestised”. Paide vanalinna kaitsetsooni korrektuur ja kaitsenimekirja täiendamine. Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), s P-1280.

Uuenduslike või normist kõrvale kalduvate ideede ellurakendamiseks oli nõukogude ühiskonnas oluline nn õige inimese olemasolu, kes vajalikku retoorikat, tutvusi ja isiklikku mõjuvõimu kasutades suutis mingi huvigrupi ideid ellu rakendada. Linnaehituse ja planeeringute eest vastutavatel arhitektidel olid humanitaarteadlastest suuremad võimalused kõrgemaid instantse mõjutada.⁵ Seetõttu tuleb ka muinsuskaitse kaitsetsoonide kehtestamisel esile tõsta ametnikest arhitekte: Ernst Ederbergi (Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonna juhataja 1944–1950), Dmitri Brunsi (Tallinna linna peaarhitekt 1960–1991) ja Fredi Tompsi (Riikliku Ehituskomitee Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni juhataja 1969–1993). Kaitsetsoonide ideoloogia töötasid välja ja vajalikud uuringud teostasid tagasihoidlikumal ühiskondlikul positsioonil kunstiajaloolased/insenerid/arhitektid Helmi Üprus, Rasmus Kangropool, Rein Zobel, Kalvi Aluve, Ervin-Johan Sedman ja paljud teised.

Paraku oli antud teema kohta leida suhteliselt vähe allikaid. Tegemist on ajajärguga, mil isiklik suhtlemine oli edasiviivam kui ametlik kirjavahetus. Kriitiliselt tuleb suhtuda mitte ainult toonasesse ajakirjandusse, vaid ka asjaomaste mälestustesse, sest vahepealsed murrangulised ajad ja ideoloogilised ümberhindamised on paratamatult mõjutanud inimeste mälu pilti.⁶ Ajastu ametlike dokumentide usaldusväärsuse seavad kahtluse alla näiteks mõned Muinsuskaitseameti arhiivis säilinud ametlike trükitud protokollide käsikirjalised mustandid.

Tuginen oma käsitluses vaadeldava ajajärgu õigusaktidele, erialaväljaannetes, peamiselt ENSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee büllետäänis „Ehitus ja Arhitektuur” avaldatule, samuti Muinsuskaitseameti arhiivis leiduvatele uurimustele, projektidele, protokollidele ja kirjavahetusele. Tänuväärseks allikaks on viimastel aastatel ilmunud Tallinna ja Tartu arhitektide Dmitri Brunsi ja Raul-Levroit Kivi mälestusteraamatud.⁷ Väärtuslikku teavet olen saanud ka staažikaid muinsuskaitsejaid Ülo Puustakut, Fredi Tompsi ja Hain Tossi intervjuuerides.

Esimesed katsed. Narva ja Toompea kaitsealad

Esimest korda kohtab muinsuskaitsealade kaitseala definitsiooni⁸ ministrite nõukogu 1949. aasta määruses: „erilise teadusliku, ajaloolise või kunstilise tähtsusega kompleksiseloomuga kultuurimälestusmärke võidakse ENSV MN otsusel kuulutada

5 Arhitektide rolli kultuuripärandi kaitsel humanitaarteaduste jaoks keerulistel 1950.–1960. aastatel mainib ka Jutta Saron (J. Saron, Karl Tihase elutöö – Eesti Vabaõhumuuseum. – Suitsutare 4. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 2007, lk 292).

6 Nõukogudeaegsete allikate kohta vt nt E. Annuk, Totalitarismi ja/või kolonialismi pained. Miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Võim & kultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk 13–39.

7 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2007; R.-L. Kivi, Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2005.

8 Selgituseks terminite kohta: 1949. aastal esmakordselt kasutusele võetud *arhitektuur-ajalooline kaitseala* asendas 1961. aasta kultuurimälestiste kaitse seaduses *riiklik muinsuskaitseala*. 1964. aasta ministrite nõukogu üsnagi detailne määrus kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta aga ühtegi kaitsealale vastavat terminit ei anna. 1966. aastal kasutati Tallinna vanalinna puhul uut terminit *riiklik kaitsetsoon*. Eesti Vabariigi seadustes võeti kasutusele *vanalinna muinsuskaitseala*. Erandlikuna kasutati Valga muinsuskaitseala moodustamisel 1995. a väljendit *linnatuumiku muinsuskaitseala*, viimase põhimäärusega on ka Valga nimetatud ümber *vanalinna muinsuskaitsealaks*.

kaitsealadeks, mis kuuluvad kaitse alla ENSV Valitsuse poolt iga üksiku kaitseala kohta antava põhimääruse alusel”.⁹

Esimesed arhitektuur-ajaloolised kaitsealad moodustati juba 1947. aastal Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega – Tallinna Toompea, 13.–19. sajand ja Vana-Narva, 15.–18. sajand.¹⁰ Ühtegi dokumenti kaitsealade piiride määramise ega põhimääruste koostamise kohta käesoleva uurimuse raames leida ei õnnestunud. Kaitsetsoonidega tekitati topeltkaitse, sest sama määrusega kinnitatud arhitektuuriliste muinsusesemete nimestikus on üksikobjektidena ka Toompea loss, „Pikk Hermann” torn ja müürid, Toomkirik, elamud Rahukohtu 4 ja Toom-Kooli 21, Trepri (praegu Lühike jalg) tänava läänepoolne ots trepi ja väravaga ning endine linna komandandi maja Komandandi tn 1; Narvas „Hermann” kindlus ning 30 objekti vanalinna alalt.

Toompea kaitseala ettepanek tulenes Tallinna esimesest sõjajärgsest üldplaanist, mis nägi ette ka vanalinna sulgemise transiitliiklusele.¹¹ Samuti järgis Narva kaitseala 1945. aastal Anton Soansi juhtimisel koostatud Narva generaalplaani, mis nägi ette taastada ajaloolised ehitised võimalikult dokumentaalselt ja säilitada vanalinna ajalooline ilme, nii seda iseloomustava tänavatevõrgu kui ka mahuliste proportsioonide osas.¹² Vahetult pärast sõda isegi ei kaheldud, et Narva kuulsat barokset vanalinna ja imposantset Hermann linnust ei saaks taastada. Ederberg märgib, et suurtest purustustest hoolimata on säilinud palju huvitavaid detaile, nagu portaalid, tuulelippudega viilud, ärklid jne.¹³

Eesti NSV tähtsamate arhitektuuriliste muinsusesemete säilitamise eesmärgil kohustas ministrite nõukogu selles määruuses Narva Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomiteed (edaspidi Narva linna täitevkomitee) teostama 1947.–1948. aastate jooksul maa-ala korrastamist kaitsetsooni piires Narva vanalinna ja Hermann linnuse kaitsealal: puhastama Vana-Narva peatänavad ja linnuse õu kivihunnikutest ja ehitusprahist. Tallinna ja Narva linnade täitevkomiteesid kohustati kooskõlastatult Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Arhitektuurivalitsusega (edaspidi Arhitektuurivalitsus) kolme kuu jooksul kindlaks määrama arhitektuuriliste kaitsealade piirid ning kehtestama korra, et mis tahes ehitus-, remondi- ja taastamistööd kaitsealade piires oleks kooskõlastatud Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonnaga.¹⁴

Lisaks vabariiklikule nimekirjale olid Narva ja Tallinn Ederbergi väitel koos 30 teise nõukogude linnaga võetud muinsuskaitse seisukohalt eriarvele Nõukogude Liidu Arhitektuurikomitee määrusega; nende linnade „planeerimisel ning taastamisel tuli arvestada ajalooliste arhitektuuriansamblike ja üksikute muinsusesemete kaitset”.¹⁵

Narva varemete taastamisega tegeles kõige innukamalt Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonna juhataja Ederberg, kes lisaks aktiivsetele läbirääkimistele

9 ENSV Ministrite Nõukogu määruis Kultuurimälestiste kaitse parandamise abinõude kohta. – Eesti NSV Teataja 28. II 1949, nr 7.

10 Eesti NSV Teataja 25. VII 1949, nr 19.

11 D. Bruns, Tallinn. Linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus, 1993, lk 127.

12 A. Käsper, Uue Narva arhitektuuriline ilme. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 21.

13 E. Ederberg, Tähtsamad sõja ajal hävinud arhitektuuri ja kunsti muinsusesemed Eesti NSV-s, lk 62.

14 E. Ederberg, Tähtsamad sõja ajal hävinud arhitektuuri ja kunsti muinsusesemed Eesti NSV-s.

15 E. Ederberg, Narva vanalinna ülesehitamise probleeme. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1947, lk 60–61. Ederberg ei märgi, millal seda oli tehtud.

erinevate võimuorganitega töötas välja ka konkreetset ettepanekud nii vana tänavate-võrgu kui tähtsamate hoonete restaureerimiseks.¹⁶ Paraku Narva linnavõimud vanalinna kaitsest ei hoolinud ja ignoreerisid Ederbergi pingutusi täielikult. Narva ülesehitamisel keskenduti üsna hästi säilinud Kreenholmi kvartali korrastamisele.¹⁷ Ilmselt nappis sõjajärgsest lööktööst innustunud immigrantidest linnajuhtidel empaatiat ajalooliste väärtuste jaoks, pigem oli vanalinn tülikas varemtehunnik, mille korratus vähendas ametnike prestiiži edukate linnavalitsejatena. Narva mälestiste arv hakkas kiirelt kahanema. Kui 1947. aastal oli Narvas 31 mälestist, siis 1951. aastal kõigest 17. Ilmselt tänu linnavõimude tegutsemisele ei leia Narvat juba 1949. aastal kinnitatud uuest üleliidulisest kaitstavate linnade loetelust.¹⁸ Ka hilisematest Eesti NSV mälestiste nimekirjadest on Narva, aga ka Toompea kaitseala lihtsalt kadunud. Ederberg sunniti pärast 1950. aasta märtsis toimunud Eestimaa Kommunistliku Partei VIII pleenumit oma koht muinsuskaitse osakonna juhatajana maha panema.¹⁹ Samal ajal langetati Eesti NSV Plaanikomitees sisuliselt ka varemete lammutamise otsus.²⁰ Siiski tegi muinsuskaitse osakond ka Ederbergi lahkumise järel veel mitmeid katseid Narva võime korrale kutsuda. Probleemsete objektide – Narva vanalinna ja Tallinna Niguliste kiriku – taastamise küsimuses pöörduiti seisukoha saamiseks ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures asuva Arhitektuuriliste Mälestusmärkide Teaduslik-Metoodilise Nõukogu poole. Dateerimata, kuid juba uue muinsuskaitse osakonna juhataja Herman Pappi allkirjastatud pöördumises kaevatakse, et hoolimata korduvatest ettepanekutest ei ole Narva linna täitevkomitee astunud mingeid samme vanalinna korrastamiseks ega väärtuste kaitseks. Muinsuskaitse osakond tegi ettepaneku koostada Narva vanalinna taastamisprojekt tervikuna ja võtta arvele kõik taastamiskõlblikud varemed ning portaalid. Nõuti, et Narva linnal tuleb kategooriliselt keelata igasugune nende varemete lõhkumine, mida on võimalik taastada, ja tarvitusele võtta efektiivsed abinõud kunstiliselt väärtuslike portaalide kaitseks. Taastamistööd tuli läbi viia hiljemalt viie aasta jooksul. Muinsuskaitse osakond nägi ette 12 kaitse all oleva hoone taastamise endisel kujul ja veel 15 hoone ülesehitamist, „milliste taastamine aitaks kaasa vanalinna ilme säilimisele”.²¹ Sellel arvatavalt 1951. aasta alguse pöördumisel ei olnud tagajärgi. Järgmisel korral üritas Papp Narva võimudega kompromissi saavutada, kustutades 1951. aastal nimekirjast veel 13 mälestist, et tagada Narva ülesehitus kooskõlas endise Narva üldilmega ja üksikute säilinud hoonetega nii, et planeeringu aluseks jääks endine tänavatevõrk.²² Kompromiss kujunes paraku ühepoolseks, varemed lammutati

16 Ü. Puustak, In memoriam Ernst Ederberg (1891–1973). – Eesti ehitusmälestised. Tallinn: Valgus, 1990, lk 260–261.

17 Ü. Puustak, In memoriam Ernst Ederberg.

18 R. Kangropool, Vana Tallinna kui terviku linnaehituslikust ja arhitektuuriajaloolisest pärandist. – Ehitus ja Arhitektuur 1964, nr 3, lk 44–50.

19 M. Rodin, Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955. Peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskond. Tallinn, 2005, lk 41.

20 Eesti NSV Plaanikomitee esimehe A. Leonovi kiri Arhitektuurivalitsusele 24. IV 1950. Kiri saadud Jüri Tõnissonilt Narva Muinsuskaitse Seltsi kogust.

21 Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus. 28. III 1949–17. VI 1965, MKA, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

22 H. Arman, O. Kepp, H. Papp, Raekoja platsi ansambel Narva linnas (Üleliidulise tähtsusega) 1948–1952. MKA, s P-6491.

1950. aastate esimesel poolel ja juba sama kümnendi lõpul kerkisid esimesed Narva vanalinna hoonestusstruktuuri ignoreerivad nn hruštšovkad.

Kui paljude pärandobjektide hävitamise põhjusena võib vabandusena viidata ka otsustajate väheste teadlikkusele,²³ siis Narva puhul oli igal juhul tegu võimude sihi-kindla sooviga vanalinnast vabaneda. Dmitri Bruns kurvastab oma mälestustes Narva saatuse üle: „...oleksid siis arhitektid ühisrindena selle mahalõhkumise vastu astunud ...ainult Ernst Ederbergi protestist oli vähe.”²⁴ Võimalik, et Narva jaoks otsustavatel aastatel ei oleks ka ühisrindest piisavat abi olnud.

Linnavõimude surve oli ilmselt olnud nii tugev, et 1947. aasta kaitsealade nimesetikust vaadati lihtsalt mööda või vaikiti see teadlikult maha. Pärast varemete lammutamist olid ametlikud väited, et taastamiskõlblikuks osutusidki vaid raekoda ja Hermannini linnus,²⁵ mõistetavad. Niikaua kui varem edelad veel püsti olid, oleks eeldanud, et erinevates dokumentides, sh ka ülalnimetatud ja lammutamisele eelnenud väga kriitilises pöördumises teaduslik-metoodilise nõukogu poole oleks viidatud Raekoda platsi ansamblile kui üleliidulise tähtsusega arhitektuursele mälestusmärgile ja vanalinna kaitsealale. Neid argumente aga kirjadest ei leia. 1956. aastal sarjas ministrite nõukogu oma määruses Tartu, Haapsalu, Tallinna, Põltsamaa ja Türi täitevkomiteesid ebarahuldava mälestiste kaitse eest. Eraldi nimetati Kolga, Suuremõisa ja Saue mõisate viletsat seisut. Narva kohta ei leia sellest dokumendist midagi.²⁶ Isegi Eesti NSV Ministrite Nõukogu luba „kultuurimälestusmärkide muutmiseks, ümbertegemiseks, ümberasetamiseks, mahavõtmiseks, kaitsealade ja mälestusmärkide maa-alade hoonestamiseks Narva vanalinna kaitseala ja üksikmälestiste kohta” ei õnnestunud leida, mida eeldanuks 1949. aasta määrus. Samuti sätestas see määrus, et „neil erandjuhtudel, kui antakse luba kultuurimälestusmärgi mahavõtmiseks ja ümbertegemiseks, on Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhitektuurivalitsus kohustatud organiseerima töid mälestusmärgi teadusliku uurimise ja fikseerimise lõpuleviimiseks (väljakaevamised, pildistamised, mõõtmised, joonestuste koostamised, asileidude üleandmine muuseumidele jm.). Sellega seoses olevad kulud kannavad asutised, kes on saanud loa nende mälestusmärkide mahavõtmiseks või ümbertegemiseks.”²⁷ Tasub veel kord rõhutada, et nimetatud määrus kehtestati enne Narva faktilist lammutamist.

Narva vanalinna ja Toompea kaitsealad lakkasid ametlikult eksisteerimast 1964. aastal, kui neid uues mälestiste nimekirjas enam lihtsalt ei esine.²⁸ Võimalik, et Toompea kaitsealast loobuti üksikobjektide nimekirja täiendamise tõttu, Narva vanalinna aga lihtsalt ei olnud enam olemas. Esimeste kaitsealade olemasolu vaikiti süsteemaatiliselt maha, sest juba 1966. aastal räägiti Tallinna vanalinna kaitsetsoonist kui

23 Vt nt Tallinna linnapea Aleksander Hendriksoni kommentaari Tallinna varemete hävitamisele (D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 15).

24 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 23.

25 Vt nt Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 513.

26 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestusmärkide arvelevõtmise, kaitse organiseerimise ja kaitse kontrolli tugevdamise kohta. – Eesti NSV Teataja 24. XI 1956, nr 16.

27 Eesti NSV Teataja 28. II 1949, nr 7.

28 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruste ja korralduste kogu, 31. XII 1964.

esimesest omataolisest Nõukogude Liidus²⁹, varasemate kaitsealade kohta leiab vaid üksikuid juhuslikke viiteid³⁰.

Narva ebaõiglane saatatus jäi ilmselt siiski aastakümneteks vaevama ja veel 1990. aastate keskpaigas pöördusid Narva linnaarhitekt Vladimir Orlov ja arheoloog Aleksander Nikitjuk Muinsuskaitseameti poole ettepanekuga moodustada vanalinna ja Kreenholmi kvartaleid hõlmav Narva muinsuskaitseala. Küsimust arutati üsna pikalt, lõpuks jõudis Muinsuskaitseamet veendumusele, et sellega on lootusetult hiljaks jäänud.³¹

Praegu on Narva vanalinna territooriumil kaitse all Hermanni linnus ja linnakindlustused, mille kaitsevöönd haarab kogu vanalinna ala.

Muinsuskaitse tõstab pead

Ajaloolise pärandi väärtustamine Euroopas süvenes seda kiiremini, mida enam mõis-
teti sõjapurustustest, aga ka sellele järgnenud lammutamistest ja kaasajastamisest
tekkinud katkestusi linnaruumis. Tähtsusetu oli Veneetsia harta vastuvõtmine
1964. aastal, mis laiendas pärandi mõiste üksikobjektilt ajaloolisele maastikule ja
linnaruumile.³²

Eestis asutati juba 1957. aastal oma ajastu kontekstis siiani imena tunduv Eesti
Vabaõhumuuseum, 1966. aastal kehtestati Tallinna vanalinna kaitsetsoon, 1968. aastal
moodustati Koguva etnograafilis-maastikuline kaitseala, 1971. aastal loodi Lahemaa
rahvuspark, 1973. aastal kehtestati üheksa ajaloolise linna kaitsetsoonid ja 1987. aastal
Rebala ajaloolis-kultuuriline kaitseala.

Artiklites³³, aga ka suulistes mälestustes³⁴ on vanalinnade kaitsetsoonide loomise
peamiseks ajendiks peetud sobimatut uusehitust³⁵ ja jätkuvaid lammutusi vanalinna-
des. Nii väljendas Pärnu linna peaarhitekt Jaagup Linnakivi 1962. aastal muret vähese
arenduspinna pärast, mida jätkuvat veel vaid 1964. aastani, „...seetõttu tuleks lahenda-
da vanalinna rekonstrueerimise praktilised teed ja võimalused koos vajalike lammu-
tustega, mis praegu on väga raskesti teostatav. [...] Varem hoonestatud territooriumil,
kus võib kasvõi osaliseltki ära kasutada olemasolevaid insenerseadmeid, tuleb hoones-
tus odavam ja õigustab vanade puitelamute lammutamist.”³⁶ Ärevust tekitasid ka Paul
Härmsoni väitekirja ja artiklid.³⁷ Samal ajal kui Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku

29 Vt nt F. Tomps, Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s. – Ehitus ja Arhitektuur 1970, nr 3, lk 16.

30 D. Bruns, Tallinn, lk 127.

31 Intervjuu Hain Tossiga 1. IV 2009. Käsikirja autori valduses.

32 Vt nt J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation. Oxford: Elsevier, 1999, lk 289–291.

33 Vt nt D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 22–24; R.-L. Kivi, Tartu planeerimisest ja arhitek-
tuurist, lk 18–19; H. Üprus, Sotsiaalsete, funktsionaalsete ja looduslike iseärasuste osatähtsus Tallinna vanalinna
regeneerimisel. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 1, lk 12–22.

34 Intervjuu H. Tossiga 1. IV 2009; intervjuu Ülo Puustakuga 22. V 2009; intervjuu Fredi Tompsiga 22. V 2009;
Muinsuskaitse ajaloo alane seminar Arhitektuurimuuseumis 27. V 2009. Käsikirjad ja märkmed autori valduses.

35 Korduvalt on esile tõstetud näiteks Tartus Võimla 16 tüüpelamut 1-317. Vt R.-L. Kivi, Tartu vanalinna regeneeri-
misest. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 23–26.

36 Meie vabariigi linnade peaarhitektid vastavad toimetuse küsimustele. – Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4, lk
22–24.

37 P. Härmson, Linnaehitus teaduslikele alustele. – Rahva Hääl 11.VI 1963; P. Härmson, Kas linnasenter või muu-
seum? – Rahva Hääl 30.VIII 1963.

Ehituskomitee (endine Arhitektuurivalitsus) esimees Harald Arman tegi ettepaneku muuta Veneetsia eeskujul Raekoja plats, Viru, Karja või mõni teine vanalinna tänav jalakäijate alaks³⁸, esines Härmsõn järeldusega, et vanalinna hoonestus on niivõrd vananenud, et kohe tuleks lammutada 50% ja hiljem 70% vanalinna hoonetest ning ehitada Toompeale ratsionaalsed, kuni kümnekorruselised haldushooned³⁹. Härmsõni ettepanekute reaalne järgimine oluks igal juhul küsitav, aga ilmselt ületas see pärandi kaitsjate taluvuse piirid. Seda paljutsiteeritud tööd kasutati ajendi ja põhjendusena muinsuskaitsete uuringute tellimisel.⁴⁰ Nagu varem Narvas, nii oldi 1960. aastatel ka mujal hädas, et kohalikud täitevkomiteed, kellel oli kohustus tegelda nii pärandi väljaselgitamise kui ka kaitsega, olid jätnud neile pandud ülesande lihtsalt täitmata.⁴¹ Kohaliku tasandi nõrkus eeldas jõulist vabariiklikku sekkumist.

Tallinna vanalinna kaitsetsoon

1936. aasta muinasvarade kaitse seadusega oli kaitse alla võetud ja ajalooliste muinasvarade nimestikku arvatud 41 Tallinna vanalinna objekti (sh 12 nimetust linnakindlustuste objekte).⁴² Sõjajärgseil aastail nimekirj täienes, aga siiski üsna visalt – 1947. aastal oli vanalinnas 87 nimetust mälestisi (sh linnakindlustused – linnamüür, tornid, väravaehitised, bastionid ja vallikraav kokku ühe nimetusena)⁴³, 1953. aastal jäi pärast nimekirjade revideerimist alles 64 mälestist, 1964. aastal jõudis nende arv 86-ni⁴⁴ ja 1974. aastal 128-ni⁴⁵.

Olulised restaureerimistööd linnamüüri lõikudel ja kaitsetornidel olid alanud juba sajandi alguses. Pärast sõjapurustusi tuli taastamisega uuele ringile minna. Restaureerimise sihipäraseks suunamiseks asutati 1950. aastal Teadusliku Restaureerimise Töökoda (edaspidi TRT) ja 1958. aastal Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioon (edaspidi TAMKI).

Linnaplaneerimise ja tõenäoliselt ka laiema avalikkuse tasandil väärtustati veel 1960. aastate alguses ennekõike kaitse alla võetud üksikobjekte ja mitte vanalinna kui terviklikku kooslust. Tallinna esimeses sõjajärgses generaalsoonis lähtusid arhitektid Anton Soans ja Otto Keppe purustatud vanalinna kvartalite taastamisel nende mah-tudest, mitte aga otseselt ajaloolistest hoonetest.⁴⁶ Uushoonestus pidi vältima ajaloo matkimist ja oma tagasihoidlikkusega arhitektuurimälestisi esile tõstma. Vanalinna kui terviku tajumist takistas ka asjaolu, et vanalinna ala oli kuni 1972. aastani tükel-datud kolme linnarajooni vahel, mille piirid tungisid isegi Raekoja platsile, kus nad

38 H. Arman, Mõningaid linnade planeerimise küsimusi. – Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4, lk 3–7.

39 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 19; Intervjuu Ü. Puustakuga 18. V 2009.

40 Vt ka D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 20; M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001, lk 427.

41 F. Tomps, Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s, lk 16.

42 Muinsuskaitse alla võetud ajalooliste muinasvarade nimestik.

43 Eesti NSV Teataja 25. VII 1949, nr 19.

44 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 18.

45 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 4. I 1974, nr 1.

46 M. Rodin, Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955, lk 26.

Saiakangi ees jõudsid ühte punkti. Vanalinna ehitised olid jagatud nelja elamuvalitsuse vahel.⁴⁷

Üheks esimeseks reaalseks sammuks vanalinna kui ajaloolise terviku käsitlemisel võib pidada TAMKI 1959. aastal TRT-le esitatud tellimust koostada Tallinna vanalinna kui terviku rekonstrueerimisplaani lähteülesanne, mis sisaldaks ülevaadet planeerimise ja arhitektuuri hetkeseisu ja arengute kohta ning hinnanguid hoonete ajaloolisele ja kunstilisele väärtusele. TRT Restaureerimise nõukogu protokollidest paistab välja mure, et seniseid kogemusi arvesse võttes ja ilma asjatundliku plaanita läheb vanalinna areng isevoolu teed. Aastatel, mil maailmas tegeldi Veneetsia harta vastuvõtmise ettevalmistamisega, moodustati Tallinnas töögrupp vanalinna uurimiseks, dokumenteerimiseks ja uuringutel põhineva rekonstruktsiooni plaani väljatöötamiseks. TRT Restaureerimise nõukogu määras töö autoriks arhitekt Rein Zobeli ja kaastöolisteks vanema teadusliku töötaja Helmi Üpruse, arhitekt Teddy Böckleri ning peainsener Heino Uuetalu. Kollektiiv pidi tööd alustama 1960. aasta I kvartalis.⁴⁸ Rekonstrueerimisplaani liideti Leningradi Linnaehituse Teadusliku Uurimise Instituudi metoodika alusel tehtava teadusliku uurimistööga „Tallinna kesklinna piirkonna rekonstrueerimine arvestades ülelinnalise keskuse süsteemi arengut”. Hiiglaslikku uurimisprojekti oli lisaks TRT-le kaasatud Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Projekt”, Riiklik Projekteerimise Instituut „Eesti Tööstusprojekt”, Projekteerimise Instituut „Kommunaalprojekt”, Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, „Tsentrosojuzprojekti” Tallinna filiaal, Leningradi Linnaehituse Teadusliku Uurimise Instituut ja Leningradi Ehitusinseneride Instituut.⁴⁹ Uurimustöö märksõnaks sai regenereerimine. Seda tõlgendati kui ajaloolise ehitise, linnaosa või linna ajaloolise tuumiku elustamise meetodit, mis ühendas endas nii restaureerimise, rekonstrueerimise, taastamise kui ka remondi elemente. Regenereerimismeetodi abil võis vana ehituspärandit sobitada kaasaegsete nõuetega, säilitades ja vajadusel taastades isegi nende arhitektuurilisi ja ajaloolisi väärtusi. Selle saavutamine võis tähendada ka kasutusviisi ja funktsiooni muutmist.⁵⁰ Valminud Tallinna regenereerimisplaani kinnitas Tallinna linna täitevkomitee 1971. aastal.⁵¹ Tallinna eeskujul sai regenereerimisest võlusõna kogu Nõukogude Liidus.⁵²

Tallinna vanalinna kaitsetsooni loomise eelduseks oli TRT rekonstrueerimisplaani, selle kehtestamise argumendiks aga ka ülalviidatud ja pea kõiki projekteerimisinstiitute kaasanud totaalne uurimus, kuid samuti lähenev juubelilaulupidu.⁵³ Nii-öelda õigete inimeste osatähtsust ideede elluviimisel kinnitab muinsuskaitsetsooni kehtestamise tempo – Brunsi väitel 1966. aasta alguses kodu-uurimise ringis Aleksander Kivilt saadud idee realiseerus juba sama aasta 2. augustil Eesti NSV Ministrite Nõukogu

47 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 19.

48 TRT Restnõukogu koosoleku protokoll nr 14, 30. XI 1959. Teaduslik Restaureerimise Töökoda. Restaureerimise Nõukogu koosoleku protokollid I. X 1956–30. XI 1959. MKA, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

49 Arhitektuuribüroo AB Projekt, Tallinna vanalinna regenereerimisalane tegevus aastail 1960–1980. Tallinn, 1997. Arhitektuurimuuseumi arhiiv, f 24, n 2, s 8, lk 25.

50 Arhitektuuribüroo AB Projekt, lk 39.

51 Arhitektuuribüroo AB Projekt, lk 49.

52 Intervjuu Ü. Puustakuga 18. V 2009 ja F. Tompsiga 22. V 2009.

53 Intervjuu F. Tompsiga 22. V 2009.

määrusena.⁵⁴ Sama tempot järgmiste kaitsetsoonide loomisel hoidis ka Fredi Tomps seitse aastat hiljem. Kaitsetsooni ideoloogiks peetakse Helmi Üprust, selle elluviijaks aga Dmitri Brunsi, kel oli piisavalt võimu, tutvusi ja oskust õigetele nuppudele vajutada. Mõne kuuga ja seejuures ilma otsesid eeskujusid kasutamata valmistasid Bruns, Üprus, Zobel ja Kangropool ette keskaegse linnaosa riikliku kaitsetsooni põhimääruse ja Ministrite Nõukogu määruse eelnõu, mis kooskõlastati täitevkomitee esimehe Johannes Unduski ja Tallinna EKP linnakomitee sekretäri Vaino Väljasega. Üldiselt ei tekitanud kaitsetsooni loomine erilist vastuseisu. Fredi Tompsi meenutuste põhjal muretsesid linnaisad ennekõike võimaliku elamispinna vähenemise pärast – vanalinn oli tihedalt asustatud, sh elas seal väga palju immigrante.⁵⁵

1966. aastal kehtestatud põhimääruse järgi oli vanalinna kaitsetsooni ülesandeks „vanalinna kui ajalooliselt kujunenud terviku ning kõigi seal paiknevate ehitusajaloolise ja ajaloolis-kultuurilise väärtusega ehitiste ja neid ümbritseva territooriumi planeeringu, tänavatevõrgu ja topograafiliste iseärasuste iseloomu ja omapära säilitamine, esiletoomine ja korrastamine, koos töö- ja elamistingimuste järkjärgulise parandamisega ning olemasolevate kultuuriväärtuste elanikkonnale ja turistidele kättesaadavaks tegemisega”.⁵⁶ Määrusega kehtestati nõuded uuringutele ja projekteerimisele, keelati üldreeglina uusehituste püstitamine ning elamis- või muu pinna suurendamine peale- ja juurdeehituse teel. Vastutus kaitsetsooni eest pandi TAMKI-le, mis sai volitused reguleerida ja kooskõlastada kaitsetsoonis kõiki ehitus- ja arhitektuurialaseid küsimusi, sõltumata objektide ametkondlikust alluvusest.⁵⁷ Põhimäärust ei muudetud järgnenud 25 nõukogude võimu aasta jooksul kordagi.⁵⁸

Tallinna vanalinna silueti säilitamiseks analüüsi Ehituse Teadusliku Uurimise Instituudis Brunsi eestvedamisel ja Moskva Linnaehituse Keskinstituudi ning Moskva Arhitektuuri Instituudi tutvusi kasutades⁵⁹ 1970. aastal vanalinna silueti ja töötati välja meetodika kavandatavate kõrgemate ehituste sobivuse hindamiseks⁶⁰. Ometi ei välistanud analüüsi olemasolu Tallinna kilukarbisilueti täiendamist „Viru” ja „Olümpia” hotelliga.⁶¹

Vanalinna kaitsetsooni kogemus oli vaieldamatult eeldus kandideerimaks UNESCO maailmapärandi nimekirja. 1997. aastal saadigi rahvusvahelise tähelepanu ja nn aumärgi osaliseks. Ometi oodati ka UNESCO-lt lisaks tunnustusele hästi hoitud linna eest muinsuskaitsest tuge, sest taotluses on otsesõnu kirjas, et pürgimine maailmapärandi nimekirja aitab taastadvustada planeerimise tähtsust ja UNESCO kaitse on vajalik, et survestada kohalikke võime.⁶²

54 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 20–21.

55 Intervjuu F. Tompsiga 22. V 2009.

56 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 2. VIII 1966, nr 37.

57 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256.

58 Arhitektuuribüroo AB Projekt, lk 55.

59 Intervjuu F. Tompsiga 22. V 2009.

60 Arhitektuuribüroo AB Projekt, lk 69.

61 „Viru” hotelli kui linnaehitusliikku viga on kommenteerinud D. Bruns. Vt nt D. Bruns, Tallinn, lk 208; D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 28–31.

62 Tallinna vanalinn. Taotlus varade lülitamiseks maailmapärandi nimekirja. Tallinn, 1996. Tallinna Kultuuri-väärtuste Ameti arhiiv, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

1999. aastal laiendati oluliselt toona juba Tallinna vanalinna muinsuskaitsealaks ümbernimetatud mälestise, eriti suures ulatuses aga selle kaitsevööndi piire. Siis määrati vanalinna muinsuskaitsealale ka vaatekoridorid ja -sektorid.⁶³ Muinsuskaitsealase kontrolli kindlustamiseks suurendati 2008. aastal ka UNESCO-s arvel oleva kaitseala piire.

Teised linnad

Kohe Tallinna vanalinna kaitsetsooni loomise järel, juba 1967. aastal, tegi TRT (alates 1968. aastast Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, edaspidi VRV) esimesed ettepanekud väiksemate linnade kaitsetsoonide loomiseks.⁶⁴ Tallinna kogemus äratas ka laiemat huvi ja juba 1969. aastal toimus Moskvas nõupidamine ajalooliste linnakeskuste säilitamisvõimaluste uurimiseks. Näiteks Leedu NSV Kultuuriministeeriumi ja Riikliku Ehituskomitee ühise otsusena valiti säilitamisväärseteks 67 Leedu linna ja alevi ajaloolised keskused.⁶⁵

Peamised uurimistööd kaitse- ja reguleerimistsoonide määramiseks viidi VRV eestvedamisel läbi aastatel 1967–1970. Haapsalu materjalid valmistasid ette kunstiajaloolased M. Hermat ja Villem Raam, arhitekt Ervin-Johan Sedman, Kuressaares (1952–1988 kandis nime Kingissepa) kunstiajaloolane Helju Sirel ja Kalvi Aluve, Paides Sirel ja arhitekt Albert Kukkur, Rakveres Sedman, Tartus kunstiajaloolane Otto Prints, arhitekt Ago Lüüs, Viljandis Sirel ja Sedman, Võrus Hermat ja Sedman.⁶⁶

Kui Tallinnas rõhuti keskajale, siis väikelinnade põhiväärtuseks peeti keskajal väljakujunenud linna üldstruktuuri ja põhitänavate võrku, aga samuti hilisemat, 18.–19. sajandil rajatud hoonestust.⁶⁷

Üks väheseid ettevalmistusprotsessi kajastavaid protokolle toob esile vaid probleeme Võruga, kus ei pääsetud ligi salastatud andmetele. Küsimust arutanud ehituskomitee juures tegutsenud Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon otsustas toona tegelda vähemalt tänavatevõrguga, et vältida Katariina II aegse planeeringu muutmist.⁶⁸

Kaitsetsoonide kaitsmisega bürokraatlikus masinavärgis tegeles peamiselt Fredi Tomps. Tompsi meenutuste kohaselt oli abi paari aasta tagusest heast koostööst Lahemaa rahvuspargi loomisel ministrite nõukogu aseesimehe Edgar Tõnuristiga. Ministrite nõukogu poliitbüroos teemat esitledes valis Tomps teadlikult näiteks Kuressaare linna. Revolutsioonäär Viktor Kingissepa nimi, Kuressaare linnus ja Saaremaa eriline positiivne aura oma erilubade, angerjate, saare sauna ja õllega mõjus ning poliitbüroo ei süvenenud eriti kaitseala sisusse ega ka teiste linnade probleemidesse.

63 Eesti Vabariigi Valitsuse määrus nr 279, 28. IX 1999. – Riigi Teataja I, 6. XI 1999, 72, 692.

64 H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Tallinn, 1972. MKA, s P-1428.

65 F. Tomps, Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s, lk 16.

66 Eesti NSV väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonid. Tallinn, 1970. MKA, s P-1290, lk 2.

67 H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus, lk 57.

68 ENSV Ehituskomitee Teaduse ja Tehnika Nõukogu Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodilise Komisjoni koosoleku protokoll 14. X 1970. Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 22. X 1966–18. III 1980. MKA, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

Oluline argument oli ka see, et kaitsetsoonid moodustasid linnade territooriumist tühise protsendi: Kuressaare oma 3,2 ja Haapsalu 4,7 protsendiga olid suurimad. Ka Tallinna kaitsetsoon hõlmas vähem kui sajandiku kogu linna territooriumist.

Ministrite nõukogu määruse eelnõu tuli kooskõlastada kõigi ministeeriumite ja rajoonide täitevkomiteede esimeestega. Asjaajamine läks suhteliselt libedalt, sest Tallinna eeskuju oli olemas ja ministrite nõukogu poliitbüroo heaks kiidetud dokumendis ei olnud viisakas kahelda. Kuigi kultuuripärandi eest vastutasid ka kohalikud täitevkomiteed, kaitsetsoonide määramisel siiski mingit erilist diskussiooni kohalike ja avalikkusega ei toimunud ega seda eeldatudki.⁶⁹

Fredi Tompsi meenutuste järgi olid probleemsemad omavalitsused Kuressaares, Võrus ja Tartus. Võrus tuli lausa oodata, et rajooni täitevkomitee esimees Pärtelpoeg puhkusele läheks, heakskiit saadi tema asendajalt.⁷⁰

Tartu, Pärnu, Paide, Viljandi, Rakvere, Võru, Kuressaare, Haapsalu ja Lihula vanalinnade kaitsetsoonid ning kõigi kaitsetsoonide ühine põhimäärus kehtestati ministrite nõukogu määrusega 1973. aastal. Muinsuskaitseameti arhiivis leiduva dokumentatsiooni järgi valmistati ette ka kaitsetsoone ümbritsevad ehitustegevuse reguleerimistsoonid, põhimääruse tekstis need siiski ei kajastu.⁷¹ Uuendatud ja individuaalsed põhimäärused said linnade muinsuskaitsealad alles 1990. aastatel.

Lisaks eelloetletutele kaaluti 1970. ja 1980. aastatel ka Kärkla, Narva-Jõesuu, Kallaste ja Sindi kaitsetsoonide moodustamist. Kärkla kaitsetsooni kehtestamine takerdus Hiiumaa rajooniarhitekti Arne Maripuu ägeda vastuseisu taha, kes eelistas käsitleda Kärclat rohelust ja arhitektuuri väärtustava miljööalana.⁷² Kallaste ja Sindi kohta koostati siiski põhjalik dokumentatsioon.⁷³

1980. aastatel arutleti ka Laekvere kui Eesti Vabariigi aegse tervikliku alevikeskuse kaitset, aga ka sellest ei saanud asja.⁷⁴

Valga linnatuumik kerkis päevakorda alles hiljem, kui sinna asus linnaarhitektina tööle Ülevi Eljand.⁷⁵ Valga lisati muinsuskaitsealade hulka 1995. aastal.⁷⁶

Muinsuskaitse positsiooni kindlustamine

Lisaks kümnele kaitsetsoonile kinnitati 1973. aastal ka uus kultuurimälestiste nimekiri – mälestiste koguarv kasvas 5513-le, neist 602 olid arhitektuurimälestised.

1961. aastal vastu võetud ENSV seadus kultuurimälestiste kaitse kohta uuendati 1977. aastal, lisaks oli vahepeal vastu võetud mitmeid kultuurimälestiste kaitset

69 Intervjuu H. Tossiga 1. IV 2009.

70 Intervjuu F. Tompsiga 22. V 2009.

71 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus „Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 9. III 1973, nr 10.

72 Intervjuu Ü. Puustakuga 18. V 2009.

73 E. Laarmann, Ettepanek Kallaste vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide määramiseks. Tallinn, 1981. MKA, s A-674.

74 Intervjuu Ü. Puustakuga 18. V 2009.

75 Intervjuu Ü. Puustakuga 18. V 2009.

76 Vabariigi Valitsuse määrus Tallinna Vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimääruste ja piiride kinnitamine, 27. II 1995. Riigi Teataja I, 14. III 1995, 24, 339.

reguleerivaid määrusi. Dokumendid, sh ka Tallinna ja teiste linnade kaitsetsoonide põhimäärused olid oma olemuselt ranged ja kindlustasid muinsuskaitse positsioone. Ajalooliste väärtuste säilitamiseks ja õigeks kasutamiseks allutati ajaloolise linnasüdamete projekteerimine ja ehitamine erikorrale, mille järgi igasugune projekteerimine ja ehitustegevus, sh uusehitised kaitsetsoonis ja seda ümbritsevas reguleerimistsoonis, tuli riikliku muinsuskaitsega kooskõlastada.⁷⁷ Ilmselt sellise seadustega tagatud ja kohalikest huvigruppidest sõltumatu jõupositsiooni tõttu leiab juba 1980. aastate dokumentidest omavalitsuste taotlusi kaitsetsoone vähendada, sest need takistavat linnade arengut.⁷⁸ Vastuolud kohaliku tasandi ja riigi vahel on jäänud püsima siiamani. Nii tegid muinsuskaitsealade põhimääruste uuendamisel aastatel 2003–2006 Pärnu linnavolinikud ettepanekuid kaitseala territooriumi vähendamiseks, Võrus lausa ala kaotamiseks. Kuressaare linnavolikogu ei soostunud üldse muinsuskaitseala põhimäärust kooskõlastama, pidades kaitsmist väärivaks vaid linnust. Poliitikute korrale kutsumiseks pidid sekkuma kultuuriministeerium ja valitsuse liikmed.⁷⁹

Restauraatorite arv ja positsioon kasvas kaitsetsoonide kehtestamise järel oluliselt, sest uute objektide restaureerimiseks vajati oskuste ja vastavate õigustega tööjõudu. 1972. aastal loodi Tallinnas Vanalinna Elamuekspluatatsiooni Valitsus, maakondadesse hakati rajama VRV filiaale. VRV-l oli nõukogude aja lõpuks 22 filiaali, mõnes maakonnas mitu ja filiaale loodi ka linnadesse, kus kaitsetsooni ei olnud, näiteks Elvasse, Põlvasse ja Orissaarde. Filiaalide rajamine parandas suhteid kohalike võimudega, sest nende kaudu avanesid uued rahastamise, aga ennekõike ehitusmaterjalide fondid. Vastupidiselt rajoonide tellimusel tehtud ehitustöödele ei olnud restaureerimistööd seotud riikliku plaaniga ja omavalitsused said restauraatorite abiga tehtud mitmed plaanivälised objektid. Tööd jagus lõputult, restaureerimisega tegelevaid inimesi oli vabariigis üle tuhande.⁸⁰ Fredi Tomsps tõi filiaalide positiivse küljena esile suurema moraalse vastutuse töö kvaliteedi eest.

Kohalike kaasamiseks moodustati regenererimisnõukogud, mille esimehe koht pakuti tavaliselt täitevkomitee esimehele, nõukokku kuulusid ka VRV filiaali juhataja, muinsuskaitse esindaja ja kohalik arhitekt. Nõukogu põhiülesanne oli restaureeritava objektide pingerea määramine.

Muinsuskaitse õnnestus tagada oma tegevuste rahastamine mitte ainult riigieelarvest, vaid ka toona levinud isemajandavate tootmisüksuste kaudu. Mälestiste valdajad pidid aga maksma spetsiaalseid renditasusid arhitektuurimälestusmärkide kasutamise eest. Sellised lisatasud oli kehtestatud juba 1949. aastal.⁸¹ Tallinna vanalinna kaitsetsoonis kehtestati rendipindadele (välja arvatud korterid ja eelarvelised asutused) täiendav rent 40 kopikat kuus, mis kanti TAMKI kontole kaitsetsooni kulude tarbeks.⁸² Ka teistes linnades kehtestati tööstus- ja kaubanduspindadele renditasudelt nn muinsuskaitsemaks 15 kopikat. Saaremaal kehtestati aga sissesõidutasu nii sise- kui

77 Vt ka H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus, lk 57–62.

78 Vt nt RUPI „Eesti Ehitusmälestised“, Paide vanalinna kaitsetsooni korrektuur ja kaitsenimekirja täiendamine. Tallinn, 1989. MKA, s A-2522.

79 Intervjuu Lilian Hansariga 10. VI 2009. Märkmed autori valduses.

80 Intervjuu F. Tomspsiga 22. V 2009.

81 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus rendimaksuäärade kinnitamise kohta arhitektuuri mälestusmärkide kasutamise eest. – Eesti NSV Teataja 21. X 1949, nr 26.

82 D. Bruns, Tallinna pearahitekti mälestusi ja artikleid, lk 21.

ka välisturistidele. Rajooni arvele kogunenud raha kulutati üldjuhul kultuuripärandi korrashoiuks.⁸³

Lisaks restaureerimisele kasvas 1970.–1980. aastatel jõudsalt ka muinsuskaitse osatähtsus planeerimistegevuses ning loodi uusi projekteerimise ja uuringutega tegelevaid institutsioone.

Nagu Tallinnas, nii hakati ka mujal linnades 1970. aastatel ehituskomitee tellimisel koostama vanalinnade regenereerimisprojekte ja detailplaneeringuid. Peateema oli kaasaegse funktsiooni leidmine, aga ka sobimatute uusehitiste, nii vanalinna üleekspluuteerimise kui ka muuseumiks muutumise vältimine. Kui Tallinna dokumente tehti veel suuresti nn omaenese tarkusest, siis Tartu regenereerimisprojekti metoodika koostamisel tõstis linna arhitekt Raul-Levroit Kivi esile 1972. aastal ICOMOS-i kongressil kogetu ja Tšehhoslovakkias, Ungaris, Taanis, Jugoslaavias ning Itaalias nähtu.⁸⁴ Tartu oli esimene, kes oma regenereerimisprojekti aastail 1973–1977 valmis suutis teha. Mujal ei olnud olukord nii roosiline ja mitmel pool ei jõutudki alustatud planeeringuid valmis. Kalvi Aluve kutsus Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi 60. aastapäevale pühendatud bületääni „Ehitus ja Arhitektuur” erinumbris üles hakata koolitama restaureerimisarhitekte, sest väikelinnade regenereerimisplaanid seisvat teoreetilise ettevalmistusega inimeste vähesuse tõttu.⁸⁵

VRV uurimis-projekteerimisosakonna baasil 1978. aastal moodustatud Kultuurimälestiste Riiklikus Projekteerimisinstituudis tegeldi 1980. aastatel linnaehitusajaloo ja üksikhoonete uuringutega vanalinnade kaitsealade detailplaneeringute koostamiseks. Toonased detailplaneeringud on siiani ühed põhjalikumad vanalinna puudutavad uurimused ja analüüsid.

Muinsuskaitse andis tööd väga paljudele restaureerimisarhitektidele, kelle looming tugines uuringutel põhinevatele ettekirjutustele. Ajastule iseloomulikult eelistati hävinud või halvas olukorras detailide ja hoonete asendamisel tänase arhitekti loomingule ajaloo stiliseerimist või kopeerimist. Suurem osa vanalinnadesse kerkinud kaasaegsest arhitektuurist sai muinsuskaitstjate kriitika osaliseks. Loomingulisuse piiramine ja moodsa arhitektuuri tõrjumine ajaloolistest linnasüdametest andis tõuke aastatega süvenevatele vastuoludele arhitektide ja muinsuskaitstjate vahel.

Kokkuvõte

Esimene sõjajärgne kümnend tähendas Eesti muinsuskaitstjate jaoks ebavõrdset võitlust sotsialistliku linnaehituskultuuri ning ajalooliste hoonete ja nende taastamiskõlblike varemete lammutamise vastu. 1947. aastal moodustatud Toompea ja Vana-Narva arhitektuur-ajaloolised kaitsealad kadusid kiiresti ajalukku. Ometi on Narva kaitseala siiani üks muinsuskaitseringkondade helli teemasid. Meenutatagu kas või Tartu Ülikooli Narva Kolledži uue hoone arhitektuurivõistluse käigus Vana-

83 Intervjuu F. Tompsiga 22. V 2009.

84 R.-L. Kivi, Tartu vanalinna regenereerimisprojekti metoodika. – Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Koost K. Aluve. Tallinn: Valgus, 1975, lk 42.

85 K. Aluve, Arhitektidest-restaureerijatest. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 2, lk 68–71.

Narva Muinsuskaitse Seltsi poolt uuesti algatatud ideed Vana-Narva taastamiseks.⁸⁶ Alates 1960. aastatest hakkas muinsuskaitse oma tegevusvälja jõuliselt laiendama: 1964. aastal kinnitati uus kompleksne kultuurimälestiste nimekiri, 1966. aastal loodi Tallinna vanalinna kaitsetsoon, üheksa väiksemat linna said kaitsetsoonid 1973. aastal. Kaitsetsoonide loomine suurendas oluliselt muinsuskaitse rolli mitte ainult restaureerimisküsimustes, vaid ka linnaplaneerimises. Uuringutele ja rangele kontrollile allutatud objektide arvu mitmekordse kasvu haldamiseks loodi rajoonides Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse osakonnad; filiaalid Tallinnas, Narvas, Kuressaares, Tartus, Pärnus, Haapsalus, Rakveres, Paldiskis ja brigaad Põltsamaal, hiljem Võrus ja Viljandis, aga ka Põlvas, Elvas ja Orissaares. Muinsuskaitse institutsioonid asusid koostööle kohalike omavalitsustega. Suur vastutusala nõudis ka laiemat selgitustegevust ja nii iseloomustab muinsuskaitse kuldaega 1970. ja 1980. aastatel teema populaarsus ajakirjanduses ja näitustel, välja anti ka asjakohast kirjandust. Muinsuskaitsest kui mälu kaitsest sai enesestmõistetavalt üks omariikluse taastamise sümboleid.

Vanalinnade kaitsetsoonide loomine oli otseselt seotud intensiivse linnade moderniseerimise ja arendamisega. Muinsuskaitseliste põhimõtete väga jõuline kehtestamine ja linnade arengu kontrollimine Veneetsia harta vaimus on taganud ajalooliste linnasüdamate säilimise nõukogulikust ülesehitusest hoolimata. Eraomandi puudumine või allutamine võimu taatele võimaldas kehtestada rangemaid piiranguid kui demokraatlik ühiskond. Oma osa meie vanalinnade püsimisel on muidugi ka nõukogudeaegsel vaesusel ja defitsiidil. Nõukogudeaegne muinsuskaitse Eestis oli Nõukogude Liidu oludes eeskujulik ja alates 1960. aastatest tasemel ka Euroopa kontekstis. Eesti linnade kaitsetsoonid äratasid juba toona nii üleliidulist kui ka rahvusvahelist tähelepanu. Muinsuskaitse korraldus kaitsetsoonides sai leivanumbriks läände konverentsile pääsenud erialainimestele.⁸⁷ Helmi Üprus tutvustas Tallinna vanalinna kaitsetsooni, NSVL muinsuskaitsekorraldust, selle riiklikke tagatise ja suuri restauraatorite kollektiive 1971. aastal Saksa FV muinsuskaitse ühingu koosolekul. Arvata võib, et selline riiklikul tasandil rangelt reguleeritud kaitse äratas kadedust ja koosolekul võeti vastu otsus võtta Lübecki vanalinn Tallinna eeskujul tervikuna kaitse alla.⁸⁸

Vanalinnade kaitsetsoonide kehtestamine ei taganud siiski täielikku vanalinnade kaitset. Ka Narva õnnetut saatust kõrvale jättes võib nõukogudeaegsetele muinsuskaitsetele ette heita näiteks 1980. aasta olümpiaregati eelset Tallinna vanalinna remonti, koopiaid ja pseudoajaloolisi asendusi Kuressaares.

Vanalinnade kaitsetsoonid ja nende reguleerimistsoonid/kaitsevööndid moodustavad küll tühise protsendi linnade territooriumist, ent tegu on siiski meie linnade kalleimate ja arhitektide eneseteostuseks magusaimate arhitektuurikeskkondadega. Õigus dikteerida tingimusi ka uusehitistele on ilmselgelt tekitanud ja aina süvendanud lõhet muinsuskaitsete ja arhitektide vahel.

86 Vt nt E. Kalda, Muinsuskaitse Jüri Tõnisson: „Narva vanalinna kohal ei tohi praegu sonkida”. – Põhjarannik 3. XII 2006.

87 Vaata näiteks R.-L. Kivi, Veerand sajandit Eesti NSV Arhitektide Liidu Tartu osakonda 1958–1983. – Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi, lk 80–82.

88 H. Üprus, Külas SFV ja Taani restauraatoritel. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 1, lk 28–35.